

УДК 330.131.5

А. Г. Котенок, канд. екон. наук, доцент
кафедри політичної економії факультетів
управління та управління персоналом
та меркетингу,
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

ФОРМИ ПРОЯВУ ДІАЛЕКТИКИ РИНКОВОЇ І СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ У РОЗВИТКУ СУЧАСНИХ СИСТЕМ

Анотація. У статті розглянуто основні аспекти сутнісно-змістової характеристики однієї з основних суперечностей соціально-економічної системи: між ринковою та соціальною справедливістю. Виведено основні умови формування дієвого інституціонального середовища зазначеної суперечності.

Ключові слова: економічна ефективність, економічні суперечності, ринкова справедливість, соціальна справедливість

Вступ. Зміна періоду жорсткої фінансово-економічної кризи на період, що характеризується стабілізацією показників макроекономічної та соціальної динаміки в Україні, засвідчила необхідність переосмислення орієнтирів суворого антикризового протистояння, притаманних економічній політиці попередніх років.

Водночас ще не створені у суспільстві загалом і в економічному середовищі зокрема основи надійності післякризового відновлення, економічного зростання та фінансової стабільності.

Головна причина такої ситуації — збереження глобальної нестабільності у післякризовий період, високий рівень кризових очікувань у світі при значній відкритості національної економіки України «вітрам» глобальних економічних негараздів. Післякризова економічна ситуація в Україні майже не супроводжувалося усталенням моделі розвитку, більш здатної до незалежного розвитку та стійкості у глобальному середовищі. Тому подолання ризиків відновлення кризових тенденцій і забезпечення довгострокової макроекономічної стабільності залишається одним із провідних завдань економічної політики України. Завдання підвищення ефективності економічної політики, забезпечення модернізації національної економіки за умов набуття стабільної позитивної динаміки соціальної сфери завжди відігравали визначальну роль у політиці держави, а також зберігають свою актуальність і надалі.

Підвищення параметрів якості життя громадян, сприяння повній зайнятості та продуктивності праці, розвиток людського капіталу — обов'язкові передумови здатності держави адекватно відповідати на виклики сучасної високотехнологічної економіки. Зважаючи на це, будь-які реформи можна вважати результативними лише тоді, коли досягнуто баланс між економічним зростанням держави й добробутом конкретної особи. Пошук шляхів досягнення зазначеного балансу знаходиться у царині діалектичної єдності ринкової і соціальної справедливості та напрями подолання суперечності між ними. Лише в разі вжиття дієвих заходів щодо підвищення рівня добробуту людей стає можливим органічне поєднання завдань стимулювання економічного зростання та посилення його соціального складника.

Теоретико-методологічні основи сутності суперечностей у світовій науковій літературі розроблені доволі глибоко і всебічно. Вагомий внесок у формування підвалин існуючих методологічних підходів до дослідження сутності суперечнос-

тей зробили відомі вчені Г. Гегель, Ф. Енгельс, І. Кант, К. Маркс, Й. Шумпетер. У розробку філософських аспектів суперечностей значний вклад здійснили вітчизняні та зарубіжні автори: Г. Батищев, С. Борщов, Ф. Вьяккерев, І. Геращенко, В. Горбач, С. Дудель, Є. Ільєнков, Б.Кедров, І. Нарський та ін. Прояви економічних суперечностей аналізували наприкінці ХХ ст. та на початку ХХІ ст. Л. Абалкін, Ж. Аройо, Е. Владимирський, С. Дзарасов, А. Кащенко, В. Куліков, Н. Колесов, Г. Ковалевський, Я. Кронрод, В. Мальцев, Ю. Пахомов, М. Попов, І. Радіонова, В. Радченко, Ю. Рубін, П. Степанян, В. Черняк, А. Чухно, В. Щербина та ін.

Разом з тим, широкий спектр аспектів впливу суперечностей на функціонування та розвитку економіки залишаються невивченими. Це стосується, зокрема, аналізу впливу та наслідків суперечностей між ринковою та соціальною справедливістю, а також механізмів їх розв'язання.

Мета даного дослідження полягає у проявленні сутнісно-змістового наповнення діалектичного взаємозв'язку ринкової та соціальної справедливості.

Результати. Соціально-економічні процеси, які нині відбуваються в українському суспільстві, актуалізували питання про становлення дієвого механізму реалізації визначених напрямків економічного розвитку. Серед них особливого теоретичного і практичного значення набуває проблема розв'язання суперечностей, передовсім економічних. Національна економіка характеризується певною нестійкістю, нестабільністю, високим динамізмом, а тому їй властиве різке загострення усієї сукупності суперечностей. Нашаровуючись, вони поглиблюються, перешкоджають розв'язанню економічних проблем, породжують негативні соціальні явища. Усе це ускладнює подальший розвиток економіки і негативно позначається на результатах реформ, які проводяться українським урядом.

Невідпрацьованість науково обгрунтованої тактики і стратегії державного управління економічними процесами, їх цілеспрямованого регулювання з метою розв'язання накопичених економічних суперечностей вважається нині однією з визначальних причин затяжної системної кризи в Україні. Створення адекватних форм спрямування економічних суперечностей як єдиний спосіб їх подолання значною мірою залежить від якості наукового підґрунтя економічної політики.

Потенційна можливість виникнення в суспільстві соціальних потрясінь і значного зниження темпів економічного зростання головним чином обумовлена діалектичною взаємозалежністю між ринковою і соціальною справедливістю. Це, в свою чергу, визначається тим, що категорія «ринкова справедливість» базується на критерії ефективності, а категорія «соціальна справедливість» ґрунтується на етичних критеріях та принципах, які прийняті у суспільстві [11]. З означеної позиції соціальна справедливість розуміється як відповідність системи розподільчих відносин потребам, інтересам і правилам членів суспільства, які склалися історично. Кожний з індивідів зацікавлений у зростанні власного добробуту, але не прагне змінити його за рахунок перерозподілу доходів інших. Збільшення власних статків за рахунок інших можливий лише за умов обопільної згоди. Тоді ринкова справедливість ототожнюється з ефективністю і розглядається як спосіб дій, який забезпечує отримання максимального (найкращого) результату, внаслідок прикладання певних зусиль і конкретних витрат [10].

З позицій економічної теорії виробництво і споживання прийнято вважати як діалектичну єдність. Суперечливий характер цієї єдності визначається тим, що, чим більше витрачається на виробництво, тим менше залишається для споживання, і навпаки. Загальновизнано, що найвищий рівень економічної ефек-

тивності досягається в умовах ринкової системи з мінімальним втручанням держави. Соціальна справедливість розглядається як механізм перерозподілу доходів з метою запобігання їх надмірної диференціації. Таке прагнення рівності у доходах знижує стимули, які створюються ринком й пов'язані, з одного боку, з можливістю швидкого збагачення, а з іншого — з загрозою банкрутства та безробіття.

З нашої точки зору, суперечність між досягнутим рівнем економічної ефективності і ступенем забезпечення соціальної справедливості має у нинішньому суспільстві, яке прямує до інформаційної фази свого еволюційного розвитку, неантоганістичний характер і є сучасною перетвореною формою двох загальноекономічних суперечностей: виробництва — споживання, пропозиція — попит.

Діалектика виробництва і споживання як простих факторів життєдіяльності людини і суспільства проявляється у тріаді ідентичності. Така тріада включає в себе безпосередню ідентичність, опосередковану ідентичність та утворювальну ідентичність [6]. Перша — безпосередня ідентичність — полягає у тому, що виробництво є віддзеркаленням споживання, а споживання — виробництва. Іншими словами, виробництво є безпосереднім споживанням здібностей людини та засобів виробництва, а споживання благ здійснює людина. Друга — опосередкована ідентичність — одне є посередньою ланкою для вираження іншого: споживання опосередковує виробництво, створюючи для продуктів суб'єктів, тобто споживачів, а виробництво опосередковує споживання і створює продукти для споживачів, тобто блага. Кожне з них виступає як засіб для іншого, одне визначається іншим. Третя — утворювальна ідентичність — виробництво і споживання є передумовою існування один одного. Виробництво зумовлює споживання — виробляє для нього блага; визначає спосіб споживання; ініціює нові потреби. Споживання створює виробництво у двоїстий спосіб: з одного боку, зростання попиту стимулює виробництво; з іншого, виникнення нових потреб розширює виробництва.

Таким чином, виробництво і споживання не лише опосередковують один одного, але й кожне з них є віддзеркаленням іншого. Зазначене визначає глибинну сутність загальноекономічних суперечностей між виробництвом і споживанням, які в сучасних умовах перетворюються у суперечності між пропозицією та попитом, на що звертають увагу вчені [6, 7].

Взаємодія між виробництвом і споживанням опосередковує попит і пропозицію, які знаходяться у складному діалектичному взаємозв'язку та виступають на ринку як зовнішній прояв економічних відносин. У той же самий час, ці явища мають відносну самостійність, одночасно виступаючи як протилежні і взаємодіючі елементи ринку та реалізуються в актах купівлі-продажі товарів. Суперечності між попитом і пропозицією стримують економічне зростання та вважаються однією з головних причин безробіття. Тому держава прагне різними засобами стимулювати попит, а через нього — зростання ВВП і зайнятість.

Узагальнюючи зазначимо, що діалектичний взаємозв'язок між попитом і пропозицією формують внутрішній зміст суперечності між ринковою і соціальною справедливістю.

Аналізуючи феномен соціальної справедливості, його консолідуючу і координуючу роль у соціально-економічному розвитку, сучасні дослідники вказують на те, що ідея соціальної справедливості в історії людства і в сучасних умовах завжди виконувала роль загально-соціального принципу, сутністю якого є створення сприятливих умов для найкращого життя громадян в державі і об'єктивного розв'язання основних соціальних проблем [3, 9].

Таким чином, соціальна справедливість, передовсім, пов'язана з всебічним розвитком людини тобто з процесом її соціалізації. Зазначимо, що сама ідея соціальної справедливості орієнтована передовсім на подолання суперечностей між практичною роллю суб'єктів на різних рівнях їх діяльності та їхнім соціальним станом. Ідея соціальної справедливості покликана консолідувати значну частину населення країни з метою кардинальних розв'язання проблем у всіх сферах соціально-економічного розвитку і створення сприятливих умов для покращення життєдіяльності суспільства.

Економісти і соціологи не мають спільної думки про те, що розуміти під соціальною справедливістю, як класифікувати її. Така ситуація обумовлена тим, що сприйняття і оцінка справедливості в економіці носять відносний, а не абстрактний характер. Саме це визначає існування двох протилежних підходів до розуміння соціальної справедливості. Вони є діаметрально протилежними і принципово відрізняються передовсім у моральному аспекті: справедливість обраних та не-преференційна справедливість [3, 7].

Згідно першого підходу, привілеї й преференції потрібні сильним і розумним для того, щоб вони як обранці були позбавлені рутинних побутових турбот і своїм талантом та працею сприяли розвитку всього суспільства у прогресивному напрямі [3; 7].

За другим підходом, усі люди повинні жити та працювати за єдиними правилами, без преференцій. Той, кому більше дано від природи, тобто талановитий, не потребує привілеїв, оскільки за умов рівності прав, ставатиме сильнішим, займатиме вищий щабель у ієрархії суспільства за законами конкуренції та згідно принципу «кожному за працею» [3; 7].

Беззаперечним є те, що домінування монізму справедливості обраних або не-преференційної справедливості всіх без винятку по-різному впливає на економічну ефективність суспільства в цілому.

Діалектика взаємодії ринкової і соціальної справедливості багатоаспектна. Вона є однією з центральних соціально-економічних проблем будь-якого суспільства. У національній економіці одним з найяскравіших проявів цієї суперечності, особливо у останні роки, є така дилема: банкрутство чи санація збиткових підприємств. Немає сумніву, що з позицій економічної ефективності банкрутство є природним явищем у конкурентному середовищі [10]. Зазначимо, що закриття неефективних підприємств і досі вважається одним із головних шляхів розв'язання проблем структурної перебудови економіки України. Обмеженні можливості державного бюджету не дозволяють державі взяти на себе борги всіх підприємств-банкрутів. Таким чином, бюджетні кошти витрачаються на дотації підприємствам, а не спрямовуються на стимулювання ефективного виробництва. Це породжує низку економічних проблем: високу інфляцію, виробництво неякісних товарів, неефективне використання ресурсів для виробництва, значну кількість зайнятих низько ефективною працею, зменшення реальної заробітної плати працюючих тощо.

Успішне розв'язання суперечностей між ринковою та соціальною справедливістю призводить до прискорення економічного зростання, що підтверджується дослідженнями вітчизняних і зарубіжних учених [3, 7, 8, 12]. Отже, високий ступень нерівності всередині країни — як матеріальна нерівність, так і нерівність можливостей — призводить до того, що значна частина населення живе в умовах постійних злиднів. У результаті відбувається неефективне використання людського потенціалу, яке в багатьох випадках призводить до зниження темпів економічного розвитку.

Цілеспрямована політика забезпечення єдності принципів економічної ефективності та соціальної справедливості, на думку зарубіжних аналітиків, може істотно скоротити нерівність на тлі стійкого економічного розвитку [12]. Завданням, за таких умов, є не стільки забезпечення рівності доходів, а скільки розширення доступу найбідніших верств населення до послуг охорони здоров'я, освіти, ринкам праці та капіталу.

Зауважимо, що соціальна справедливість і процвітання обумовлюють одне одного. У країнах з високим рівнем економічної та політичної нерівності формуються такі економічні інститути і соціальні схеми, які діють в інтересах впливових верств населення. Вони підривають потенціал зростання і ведуть до зубожіння населення.

Для підвищення рівня соціальної справедливості у країнах, що розвиваються, з нашої точки зору, необхідна політика, яка спрямована на викорінення хронічної нерівності можливостей через формування дієвого інституціонального середовища рівності умов та правил гри на економічному і політичному полі. Проведення такої політики також сприятиме зростанню ефективності економіки, і нівелюватиме недоліки ринкової економіки. Її розробка та реалізація має ґрунтуватись на певних принципах. Ключовими серед них, на наш погляд, є такі:

- інвестиції в людину шляхом сприяння розширенню доступу до якісних суспільних благ, а також через формування системи соціальних гарантій для найбільш уразливих груп населення;
- розширення можливостей і забезпечення рівноправності доступу до соціально-економічної інфраструктури;
- заохочення дотримання принципу справедливості на ринках фінансів, праці і товарів, з тим, щоб запобігти прояву дискримінації.

Подолання суперечності між ринковою та соціальною справедливістю не можливе без створення рівних умов та правил гри на економічному і політичному полі, а це, в свою чергу, вимагає встановлення у суспільстві як культурного, політичного, так і господарського порядку. Господарський порядок являє собою комбінацію різних форм, які встановлюють межі можливостей використання людьми обмежених благ. Він взаємопов'язаний з людьми, їх інтересами, уподобаннями, здібностями і ресурсами, а також з політичним устроєм і в цій якості розглядається як фундамент для визначення ключових властивостей і характеру економічної системи. Остання вбудована в певні духовно-культурні, правові та політичні структури і разом з цими частковими порядками утворює соціальне життя [1, с. 13].

Отже, утворення єдності між економічною ефективністю та соціальною справедливістю виступає ключовою умовою утворення порядку у всіх сферах суспільного життя. Залежно від конкретних форм співвідношення ринкової та соціальної справедливості визначаються можливості економічної поведінки, способи прийняття господарських рішень, які у свою чергу визначають характер економічної системи. У зв'язку з цим виділяють наступні основні типи господарських порядків: приватногосподарська (капіталістична) ринкова система; державна (соціалістична) центрально-адміністративна економіка; соціалістична економіка колективістського (соціально-орієнтованого) типу; соціалістична економіка державно-соціалістичного (етатичного) типу. Зазначені типи господарського порядку систематизовані нами у поєднанні з конкретним співвідношенням ринкової та соціальної справедливості:

- соціалістична економіка колективістського (соціально-орієнтованого) типу характеризується домінуванням суспільної власності на засоби виробництва у вза-

ємодії з вільним ціноутворенням створює сприятливі умови для утворення органічної єдності економічної ефективності та соціальної справедливості;

- приватногосподарська (капіталістична) ринкова система, яка функціонує на підґрунті децентралізованої системи планування та ціноутворення виходячи з примату економічної ефективності;

- державна (соціалістична) центрально-адміністративна економіка, де через централізовану структуру прав планування та діяльності відбувається економічний розвиток з пріоритетним дотриманням соціальної справедливості;

- соціалістична економіка державно-соціалістичного (етатичного) типу на тлі державного розпорядження головними засобами виробництва у поєднанні з масштабним регулюванням цін одночасно нівелює досягнення високого рівня економічної ефективності та соціальної справедливості.

Розуміння змісту типів господарського порядку крізь призму взаємодії ринкової та соціальної справедливості відкриває можливості до подальшої їх систематизації. Уявлення типів господарського порядку у своєрідну систему координат високого та низького рівня ринкової та соціальної справедливості утворює матрицю типів господарських порядків. Ця матриця має чотири квадранти: у першому соціалістична економіка колективістського типу характеризується високою економічною ефективністю та високою соціальною справедливістю; у другому приватногосподарська ринкова система вирізняється високою економічною ефективністю та низькою соціальною справедливістю; у третьому державна центрально-адміністративна економіка відзначається низькою економічною ефективністю та високою соціальною справедливістю; у четвертому соціалістична економіка державно-соціалістичного типу виділяється низькою економічною ефективністю та низькою соціальною справедливістю. Матрицю співвідношення ринкової та соціальної справедливості у основних типах господарських порядків графічно проілюстровано на рис. 1.

Рис. 1. Матриця співвідношення ринкової та соціальної справедливості у основних типах господарських порядків

Порядок, який ґрунтується на взаємодії ринкової та соціальної справедливості, визначає права планування, діяльності та власності. Вони як системоутворюючі елементи наче створюють своєрідне «магнітне поле» для додаткових форм порядку у сфері підприємництва, грошового, фінансового, соціального й зовнішньоекономічного устрою [1, с. 13, 22—24]

Поєднання різноманітних напрямків економічної політики, що проводиться з урахуванням конкретних форм прояву суперечностей між ринковою та соціальною справедливістю, а також національних особливостей економіки, урівнюватиме можливості всіх верств населення, підвищуватиме індивідуальний економічний внесок у суспільний добробут, знижуватиме рівень бідності.

Висновки. В умовах сучасної економіки неантагоністична суперечність економічної ефективності та соціальної справедливості переходить на новий діалектичний рівень. Соціальна справедливість стає умовою економічної ефективності господарської системи. У свою чергу, економічна ефективність на сучасному етапі розвитку економіки головним чином характеризується тенденцією індивідуалізації суспільного виробництва. За таких умов держава як повноцінний учасник економічних відносин забезпечує соціальну справедливість, сприяючи розв'язанню цього протиріччя, формуючи тим самим основу для зростання суспільного добробуту. Виявлення, обґрунтування та розробка механізмів розв'язання зазначеної суперечності є необхідною умовою подальшого керованого соціально-економічного розвитку і визначає напрям подальших наукових розвідок.

Література

1. Анализ экономических систем: основные понятия теории хозяйственного порядка и политическая экономия / [под. общ. ред. А. Шюллера и Х.-Г. Крюссельберга / пер. с нем.]. — М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2006. — 338 с.
2. Баліцька В.В. Соціальна справедливість оподаткування кризь призму платоспроможності суб'єктів економіки України [Текст] / В. В. Баліцька // Фінанси України. — 2011. — № 9. — С. 33—44.
3. Гаврилова И.Н. Западные трактовки социальной справедливости [Текст] / И. Н. Гаврилова // СОЦИС. — 2009. — № 3. — С. 36—57.
4. Дыльнова Т.В. К вопросу о функциях социальной справедливости [Текст] / Т. В. Дыльнова // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18, Социология и политология. — 2006. — № 1. — С. 55—62.
5. Качан Л. Працювати заради соціальної справедливості [Текст] : стратегічні пріоритети / Л. Качан, М. Сомов // Соціальний захист. — 2009. — № 5. — С. 5—6.
6. Орехов А.М. Справедливость как базисный принцип устройства общества: путь к очевидности [Текст] / А. М. Орехов // Вопр. философии. — 2010. — № 9. — С. 60—74.
7. Пирогов Г.Г. Социальная справедливость: генезис идей [Текст] / Г. Г. Пирогов, Б. А. Ефимов // СОЦИС. — 2008. — № 9. — С. 3—11.
8. Сорока Ю. «Відмова від багатства» та зміни у сприйнятті соціальної нерівності [Текст] / Ю. Сорока, Т. Зуб // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2008. — № 1. — С. 222—236.
9. Соціальна справедливість: нормативний зміст та історія становлення поняття [Текст] // Безпека життєдіяльності.—2009. — № 2. — С.12—17.
10. Студінський В. Питання соціальної справедливості у контексті соціальної політики [Текст] / В. Студінський // Україна: аспекти праці. — 2009. — № 1. — С. 13—16.
11. Ткаченко Н. М. Соціальна справедливість та підвищення якості життя [Текст] / Н. М. Ткаченко // Вісник економічної науки України. — 2009. — № 2. — С. 149—151.
12. World development report 2006 : equity and development / [Електроний ресурс]. — Режим доступу:
<http://econ.worldbank.org>

Стаття надійшла до редакції 31.10.2012 р.